

VII. KULTÚRA

Az ezredfordulón a magyarság a korábnál sokkal erőteljesebben, és intenzívebben találkozott az európai keresztény kultúrával, aminek elemeit a térítő papoktól és szerzetesektől ismerhette meg. Emellett azonban szívósan tovább élhettek a pogány hagyományok is, bár az egyház egyre erőteljesebben fellépett ezek ellen. Utóbbinak tudható be, hogy a régi magyar hitvilágnak és a pogány kultúrának viszonylag csekély maradványai (töredékei) őrződtek meg az újabb időkig. Még Géza-István kora után több mint másfél évszázaddal később is feljegyzésre érdemesnek tartotta az ismeretlen nevű királyi jegyző (Anonymus) a regősök általa lebecsült, ám még a nép körében mindig kedvelt énekeinek létét: „Illetlen és méltatlan dolognak tartanám, hogy Magyarország kiváló nemzete eredetét, hősi cselekedeteit a parasztok csalfa történeteiből vagy az igricek fecsegő énekeiből, mintegy álmokképekben ismerje meg.” A német, francia, olasz meg szláv földről érkezett térítő papok és szerzetesek nevelték az új keresztény kultúra kiváló szellemi színt azokat a magyarokat, akik papokként az újonnan épített templomokban, szerzetesként a királyi monostorokban tovább adták mindazt, amit mestereiktől eltanultak.

A MAGYAR NEVELÉSÜGY KEZDETEI

„Az első ezredfordulón, a magyar állam létrejöttével, illetőleg a magyar egyház megszerveződésével kezdődött el a magyarországi iskolaügy története. Nyugaton már megszületett az új Európa, s már korábban kialakult, a IX–X. századra pedig megszilárdult az oktatásnevelés új modellje a nyugat-európai feudális államokban. Észszerint az iskola az egyházi szervezet része, az iskolák vezetői, oktatói egyháziak, azaz klerikusok, s az iskolák tanulói mind az egyházi pályára készülnek. Az iskolák a korabeli klerikus-műveltséget nyújtották növendékeiknek.

Szent István uralkodása idején, szándékai szerint alakult ki a hazai iskolarendszer, mégis érzékelhető hatással; tulajdonképpen a mai iskolarendszer alapjait rakta le.

Az iskolarendszer megalapozása

Szent István szeméi előtt – amikor Koppány legyőzése után hálaadásra visszatért a Szent Márton hegyi kolostor oltára elé, vagy az esztergomi királykoronázás ünnepi pillanataiban – egy minden tekintetben erős és tekintélyes Magyarország-kép lebegett.

Iskolatípusok

Számos ok indokolta, hogy e feladat megvalósítása érdekében az új feudális magyar állam uralkodója hazánkban is meghonosítsa a nyugat-európai országokban már régebben kialakult intézményes oktatási-nevelési rendszert, amely tehát a katolikus Egyház szerves részét alkotta.

Az egyik fő ok: István király fontos szerepet szánt országában a katolikus Egyháznak, az ország lakossága keresztény hitre térítésének a létrehozandó új társadalmi rendben. Az egyházi szervezet létrehozása viszont együtt járt az iskolarendszer létesítésével.

Ugyanakkor az új feudális államszervezet megteremtése és működtetése jelentős számú, megfelelő tanultságú értelmiségi szakembert kívánt. Ezt az igényt csakis az iskolák tudták kielégíteni.

Továbbá: fontos világi feladatokat láttak el – egyházi-vallási funkcióik mellett – az érseki-püspöki központok papjai, a nagyobb kolostorok szerzetesei. E sajátos feladatok elvégzésére folyamatosan fel kellett készíteni a kiszemelt ifjakat, hogy a külföldieket mihamarabb magyar szakemberekkel válthassák fel.

S alapvetően egyházi-vallási tevékenységük mellett ugyancsak fontos, de más-fajta világi-társadalmi feladatokat töltöttek be a lakosság körében tevékenykedő plébánosok. E falusi papok tömeges kiképzéséről is intézményesen kellett gondoskodni.

István király a hazai keresztény egyház megszervezésével nemcsak a keresztény hitre térítette és bekapcsolta a magyarságot a nyugati keresztény közösségbe, de megteremtette a nyugat-európai oktatási-nevelési rendszer hazai meggyökeresítésének lehetőségét is.

Nyugat-Európában ekkorra már kialakult az oktatás-nevelés jól bevált intézményrendszere. A Szent Benedek-rendi szerzetesek kolostorai behálózták egész Nyugat-Európát, falaik között mindenütt kolostori iskola is működött; Nagy Károly már 200 évvel korábban elrendelte, hogy minden érseki-püspöki székhelyen a káptalan tartson fenn káptalani iskolát. S ugyanakkor már kialakult a klerikusképzés legegyszerűbb, legalsóbb formája, a plébániai iskola is.

Hazánkban a kolostori, káptalani és plébániai iskolák hálózatának erős alapjait Szent István király teremtette meg. Tudjuk, hogy Szent Márton hegyén (a mai Pannonhalmán) a kolostor 996-ban történt fundálása után hamarosan – az ezredfordulón – már megindult az élet a kolostori iskolában. Talán egyszerűbb tartalmú iskolázás folyt már Szent István király korában Pécsvárad, Zalavár, Bakonybél és a Nyitra melletti Zobor bencés kolostoraiban is. Adatokkal tudjuk valószínűsíteni ebből az időszakból az esztergomi, pécsi, csanádi és székesfehérvári káptalani iskola működését. S a plébániai iskolák hálózatának főbb csomópontjai is kialakultak már ekkor a jelentősebb településeken (amelyek nem voltak káptalani székhelyek).

Milyenek lehettek ezek a plébániai iskolák? A plébánosok egy-egy falusi fiúnak vagy fiúnak kis csoportjának továbbadták saját olvasás- és énektudásukat, bevezették őket az egyházi szertartások ismeretébe, megtanították nekik az alapvető latin egyházi szókincset, a liturgikus szövegeket és énekeket, de a falusi fiatalember

korú iskolások fontos szerepet játszottak a falusi templomban a pap vezetésével végzett szertartások bemutatásában is.

Így váltak e fiatal emberek a plébánosi képzés eredményeként alkalmassá a papszentelésre. Ezek után, mint plébánosok, visszatértek a falvakba, volt sorstársaik közé, akik közül maguk is származtak.

Latinnyelvűség, magyarnyelvűség

A középkor értelmiségi embereinek nyelve a latin volt. Ezen a nyelven történt a törvényhozás, az államigazgatás, a bírászkodás; ez volt a teológusok és a tudósok, s természetesen az Egyház, a liturgia nyelve; ezen a nyelven folyt a tanítás a kolostori és a káptalani iskolákban. A korábbi Karoling-kori, illetőleg a Szent István-kori falusi plébániai iskolák, a bennük folyó oktatás azonban egy sajátos problémára irányítja a figyelmet, amit eddig – érdekes módon – nem vizsgáltak.

Vajon milyen nyelven szólt Szent István korában a falusi papok igehirdetése? Gellért püspökről tudjuk, hogy nem beszélt magyarul, prédikációit tolmácsolni kellett. De minden falusi pap mellé nem állíthattak tolmácsot. Tehát nekik magyarul kellett prédikálniuk, gyóntatniuk, temetési beszédet és imát mondaniuk!

A plébánosi iskolák összes tanulója, a káptalani iskolák növendékeinek egy része falusi plébános lett. A falusi papoknak – plébánosi teendőik lényegéhez tartozóan – használniuk kellett anyanyelvüket, illetve a lakosság nyelvét, a települések jelentős részében a magyart. Erre tehát fel kellett készíteni őket az iskolai oktatás-képzés során.

A Gellért-életrajzban olvassuk, hogy a csanádi falvak első plébániáit Gellért püspök bencés szerzetes munkatársai szervezték meg. Közülük ketten Pécsváradról, ketten Zalavárról, ketten Bakonybélből, négyen pedig Pannonhalmáról jöttek. Felszentelt papok és tanult férfiak – „presbyteri et viri literati” – voltak, tanultságukat nyilván ott, azokban a kolostorokban szerezték, ahonnan jöttek. De nem csupán a latin szövegekben és énekekben voltak járatosak. A hiteles történeti dokumentum szövegében ugyanis olvasható, hogy az említett tíz szerzetesből heten magyarul prédikálták „az Isten igéjét a népnek”. S tovább így folytatja a beszámoló szerzője: e magyarul szóló papok szava által „az egész csanádi tartományt elárasztotta a szent Igének folyama”.

De kibővíthetjük a kört: a Szent István-kori magyarul szóló bencés szerzetesek, valamint a falusi plébánosok szava által a hazai tájakat „elárasztotta a szent Igének folyama”, a Biblia magyar nyelvű történeteivel való ismerkedés első nagy hullámát indítva el hazánkban a nép között.

Ezen a nyelven hangzott el a mise evangéliuma, ezen szólt a prédikáció. A „szent Ige” hirdetése ugyanis elsősorban természetesen a vasárnapi és ünnepnapra mise evangéliumának magyarul való elmondását és magyarázatát jelentette. Karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor s a többi kisebb-nagyobb ünnepen, valamint az összes vasárnapon a plébánosok elmondták az ekkorra kijelölt szentírási alaptörténeteket, majd kifejtették ezeket. Karácsonykor, vizkeresztkor például a Biblia betlehemi történetét s a három királyok históriáját tartalmazta a mise evangéliuma,

ezért e történeteket a falusi plébánosoknak nyilván magyarul is jól kellett ismernie, legalább parafrázisszerűen, hogy magyarázhassa – vagy legalább „elmesélhesse” – azokat.

Ismeretes, hogy Szent István második törvénykönyvének rendelkezése szerint minden tíz falu lakossága köteles volt templomot építeni. Györffy György szerint az első törvénykönyvet alkotó István király még „feltételezte, hogy egy-egy vármegye területén van annyi templom – jobbára város, vásáros és udvarhelyeken –, hogy a falvak népe vasárnap rendszeresen tud templomba menni.” Az ilyen helyek sűrűsége – folytatja Györffy – „a XI. század elejére már el kellett érje azt a fokot, hogy a legtöbb falutól 3-4 óra járásnyira, 15-24 km-re lehetett templomot találni.” Ez azonban nem volt elegendő a rendszeres templomlátogatás biztosítására, ezért rendelte el második törvénykönyve első paragrafusával, hogy minden tíz falu építsen templomot.

Ugyane törvénykönyv és törvény szerint a püspök köteles kiképzett papokat küldeni a falusi templomokba plébánosnak. Ez természetesen csakis magyarul, illetve anyanyelvükön tudott a falusiakkal beszélni, de papi feladatainak végzése során is igénybe kellett vennie a népielvet. Többek között a mise evangéliumának magyarul való felolvasása során. Ezért írta elő István király törvénye a falvak lakosságának: „Azok, akik misehallgatásra a templomba menve, ott a mise szertartása alatt egymás között sugdolóznak és pletykákat fecsegve másokat zavarnak és nem figyelve a szent olvasmányokra s így nem élnek az Egyház által nyújtott (c lelki) táplálékkal”, azok büntetést kapnak.

Néhány évtized múlva, a XI. század végi esztergomi zsinat már pontosabban, részletezte a plébánosok ez irányú anyanyelvű oktatótevékenységét (amely tehát lényegében már Szent István korában megvolt): a plébánosoknak a templomban minden vasárnap és ünnepnap az evangéliumot, a Hiszekegy ágazatai; valamint a Miatyánkot kell magyarázniuk a népnek.

Mindebből következik, hogy a vasárnapi és ünnepnapi misék keretében latinul kötelezően felolvasott szentírási szövegeknek tehát igen korai magyar nyelvű szóbeli hagyománya kellett, hogy legyen. Amikor ezeket a XIV–XV. században először leírták, már megállapodott, több évszázados magyar fordításuk volt.

Mikor jelentek meg tehát előszóban (nem írásban!) először magyarul bibliai szövegek? Nem a ránk maradt első bibliafordítások idején, a XIV–XV. században; nem a reformáció éveiben a XVI. század közepén, hanem Szent István korában, a XI. században. A magyarul szóló bencés szerzetesek, s a falusi plébánosok ismerítették meg népünkkel első ízben a magyar nyelvű bibliai szövegeket. Ezekkel tehát már kiképzésük során, a plébániai és a káptalani iskolákban foglalkozniuk kellett.

Egy további „tananyag”

Szent István király világi törvényben írta elő mindenki számára a gyónást, ami nyilvánvalóan anyanyelven ment végbe. Ha pedig gyónás nélkül halt meg, hozzátartozóinak – egyéb, büntetésül kirótt feladatok teljesítése mellett – imádságokat

kellett elmondaniuk az elhunytért, nyilván saját anyanyelvükön, a pap által korábban megtanított imádságokkal.

Az nyilvánvaló, hogy a főimádság, a Miatyánk volt az az ima, amelyet e Szent István-kori papok legelőször megtanítottak iskolásaiknak, híveiknek. De latinul, ahogy a szertartáskönyvekben rendelkezésükre állt? Ebből a lakosság egyetlen szót sem értett. Joggal tételezhetjük fel, hogy a XI. század első felében a nép közön tevékenykedő, magyarul tudó falusi plébánosoknak köszönhető a Miatyánk magyar szövegének elterjesztése; lefordítása pedig alighanem a térítő ugyancsak magyarul tudó, esetleg magyar anyanyelvű — bencés szerzetesek érdeme. Az általuk készített szövegváltozatok terjedtek el országszerte, amelyek – talán már a XI. század folyamán – többé-kevésbé egységesedtek.

Az nyilvánvaló, hogy a Miatyánkot a XI. század elejétől kezdve magyarul imádkozták szerte az országban az egész középkoron át. Ezért első hallásra talán meglepő, de végiggondolva mégis egészen természetes, hogy csak aránylag késői időszakból, a XV. századból való a magyar Miatyánk első leírása. De ekkor sem mint imádságot írták le a Münchener-kódexben, hanem a szentírásfordítás során vált ez szükségessé.

Ez egészen magától értetődő: ezt az imát mindenki olyan biztosan tudta kívülről, hogy leírása teljesen fölösleges volt. Imádságként csak a XVI. század eleji, magyar nyelvű imákat-elmélkedéseket tartalmazó kódexekben kerül elénk írásban a magyar Miatyánk. Ez a kódexműfaj ekkoriban jelent meg. Csak ettől kezdve mondták volna a latinul mit sem tudó emberek magyarul a Miatyánkot? Szó sincs róla: magyarul imádkozták ezt kezdettől, csak nem írták le. De miért is rögzítették volna papírra?

E történeti-vallásszociológiai megállapításokkal teljesen egybevágunk az irodalomtudományi-nyelvtörténeti feltárások eredményei. Tarnai Andor professzor említi könyvében saját kutatásai mellett Décsy Gyula munkáit. Ezek szerint is a Miatyánk magyar szövegű szóbeli változata valószínűleg már a XI. század elején megvolt.

Vajon hogyan hangzott ez a Szent István-kori magyar Miatyánk? Külföldi példák nyomán is állítják a szakemberc, hogy az a nagyon ősi szöveg, amely igen aprólékosan, szinte tükörszerűen, teljesen szolgálai követi a latint. Nos, a Miatyánk, még a mai formájában is igen pontosan követi az eredetit, pedig ezen már a kilenc és fél évszázados használat is alakított valamelyest. Ha egymás mellé tesszük a latin és a mai magyar szöveget, rögtön szembetűnik ez a szinte végletekig hű megfelelés.

Itt van mindjárt a legelső kifejezés kirívó latinizmusa: pater noster - mi atyánk. A latin birtokos névmásnak megfelelő magyar szó mindig szerepel a magyar szövegben, jóllehet itt ez teljesen fölösleges: nomen tuum – te neved; regnum tuum – te országod; voluntas tua – te akaratom.

De a XVI. század eleji kódexek még pontosabban rögzítették az ősi, a XI. századi szöveget, teljesen szolgálai magyarításukkal. Például: dimitte nobis debitoribus nostris (ma: bocsásd meg a mi vétkeinket) bocsássad münckönk; vagy bocsássad

meg mű nekünk... Így szerepel a Peer, Debreceni, Nagyszombati, Érsekújvári és Székelyudvarhelyi kódexben a XVI. század elején.

Egy másik példa: *sicut in coelo et in terra* (ma: miképpen mennyben, azonképpen itt a földön is) = miként mennyben és földön. Ez található az Érsekújvári, Debreceni, Székelyudvarhelyi és Nagyszombati kódexben; miként mennyben és földön – így a Peer kódexben.

De a legbiztosabb nyoma a régiségnek e rész magyarítása: *panem nostrum quotidianum* (ma: mindennapi kenyérünket). A XI. századi fordítók nem boldogultak a jelzőként alkalmazott „*quotidianum*” szóval. Ez nem is csoda, hiszen akkoriban még nem állt rendelkezésükre az ennek megfelelő jelentésű magyar szó, ugyanakkor ezt bele kellett foglalni a jelzős szerkezetbe. Ezért a XI. századi fordítók, mint a latin szavak pontos tükörképét sorolták egymásmellé a magyar szavakat; így őrizte meg a Debreceni kódex ezt, még a XVI. század elején is élő változatot: *mi kenyérünket napinkéntijét*. A többi XVI. század eleji kódexben pedig így olvasható: *mi kenyérünket mindennapiját*...

Aligha kétséges: a legrégebbi szóbelileg élő magyar Miatyánszövegek a XI. század elején keletkeztek. Ez élt tovább a középkor századaiban, s lényegében ezt az örökségül kapott, már több száz éves Miatyánk-szöveget olvashatjuk a XVI. század elején írt Peer-kódexben. Jól érzékelhető: a magyar nyelv eszközeivel ennél hűségesebb, szolgáló fordítás aligha készíthető, ez is jelzi ősi voltát. Még a névelők sem szerepelnek benne, mivel ilyenek a latinban nincsenek. Mintha a XI. század eleji falusi papokat, iskolásaikat s a falvak népét hallanánk a Peer-kódex sorain keresztül:

„Mi atyánk, ki vagy a mennyekben, szenteltessék te neved, jöjjön te országod, legyen te akaratod miképpen mennyben és földön. Mi kenyérünket mindennapiját adjad nekünk ma, és bocsássad meg minékünk mi vétetönket, miként mi is bocsátunk nekünk vétetteknek; és ne vigy minket kísértésbe, de szabadíts minket gonosztól.”

Lényegében ugyancsak a szöveg szerepel a Telegdi Miklós által készített s 1562-ben nyomtatásban kiadott első magyar nyelvű, katolikus katekizmusban is, amely azután tovább élte a valószínűleg XI. századi változatot. Ez található Telegdi Miklós katekizmusában:

„Mi atyánk, ki vagy mennyekben, szenteltessék te neved, jöjjön te országod, legyen te akaratod miként mennyben, azonképpen földön is. Mi kenyérünket mindennapiját adjad nekünk ma, és bocsásd meg nekünk az mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk nekünk vétetteknek; és ne vigy minket kísértésbe, de szabadíts gonosztól.”

Ezt az ősi szövegváltozatot vitték magukkal moldvai új hazájukba a csángók, s tovább őrizték, egészen a XX. századig. Csűry Bálint, a neves néprajzkutató nem kis meglepetéssel fedezte fel, hogy még 1930-ban is ez a Miatyánk élt a bukovinai Bogdánfalván. Egy kislány, Kerekes Ilona diktálta le neki:

„Mi atyánk, ki vagy mennyekben, megszenteltessék te neved, jöjjön te országod, legyen meg szent akaratod, miképpen mennyben, azonképpen földön is. Mi

kenyrcrünket mindennapit adjad nekünk, és bocsásd meg vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk ellenünk vétetteknék; és ne vígy Uram kísértésbe, megszabadíts a gonosztól.”

A hangtanilag egészen pontos lejegyzés a Magyar Nyelv című folyóirat 1930-i évfolyamában jelent meg. Nyomában a lap hasábjain többen lejegyezték, hogy az ország más tájain is él még ez az ősi változat, például Zalában, Veszprém megyében, de az Alföldön is. „Édesanyámtól így tanultam: Mi kenyercrünket mindennapit, és így imádkoztuk az elemi iskolában is” - írta az egyik zalai levélíró.

Aligha tudhatta a csángó kislány, Kerekes Ilona s a zalai levélíró, hogy tulajdonképpen a Szent István-kori magyar ajkú falusi papok magyar miatyánkja jutott el hozzájuk, kilenc évszázad távolából; azoktól a XI. századi falusi papoktól, akik ezt mint „alapvető tananyagot” tanították a Szent István-kori plébániai iskolákban.

De joggal feltételezhetjük - az irodalomtörténeti kutatások ezt is alátámasztják -, hogy a Szent István-kori plébániai iskolák tananyagában nemcsak a vasárnapi és ünnepi szentírási szövegek és a Miatyánk, hanem a tizparancsolat, valamint a Hízszekegy is szerepelt, mégpedig magyar nyelven.

* * *

Törzsanyagában az egyházi szertartások szövegeit és előírásait tartalmazza latin nyelven a magyar irodalomtörténetből jól ismert Pray-kódex, amelynek alap-szövegét egy ma már ismeretlen mintapéldányról másolták 1195 körül. Az újabb kutatások fényt derítettek magára a mintapéldányra is. Mezey László megállapítása szerint azt a váci székesegyházban használták 1083 és az 1150-es évek között.

Azt nem tudjuk, hogy a Halotti Beszéd és Könyörgés szövege benne volt-e már a váci székesegyház mintapéldányában, vagy sem. 1195 után a kódex már egy benedécs kolostorban volt, ott azonban aligha lehetett szükség ezekre a magyar nyelvű temetési szövegekre.

Tehát okkal feltételezhető, hogy a Halotti Beszéd és Könyörgés magyar szövege még Vácott, a székesegyházban, illetőleg a káptalani iskolában került a kódexbe. S talán nem alap nélküli az a feltevés sem, hogy a váci káptalani iskola klerikusképzésének is köze lehetett első összefüggő magyar nyelvemlékünk írásba foglalásához. Alighanem anyanyelvű temetési mintaprédikációként és mintaimádságként jegyezték le és tanulmányozták a váci káptalani iskola klerikus-növendékei, a leendő falusi-városi plébánosok, a nép között tevékenykedő majdani papok 1083 és az 1150-es évek között.

Mezey László szerint a Pray-Kódex váci székesegyházi mintapéldányának mintája egy rajnai frank alapszöveg lehetett, amely még a XI. század második fele előtt keletkezhetett. Így s Pray-kódex „egészében véve István király egyházszerző munkájának idejét és kulturális kapcsolatait idézi, mint távolabbi előzményt.”

Szent István uralkodása idején, a XI. század első évtizedeiben létrejött tehát a korszerű, európai mintájú - káptalani, kolostori és plébániai iskolákból álló - oktatási-nevelési intézményhálózat. István királynak köszönhető a hazai modern iskolarendszer alapjainak lerakása, a klerikus-képzés megszervezése, a klerikusműveltség szétterjesztése, a magyar értelmiségi réteg kialakítása, a magyar nyelv

fejlesztése, az európai kultúrába oltott, de ősi hagyományokat is tovább élő magyar műveltség megalapozása.

Az első hazai pedagógiai irat

Szent István nemcsak az iskolarendszer megszervezésével szerepel a magyar nevelés- és iskolatörténetben. Nevéhez fűződik, tőle származik az első hazai pedagógiai szakmunka, nevelési tanulmány. Nem más ez, mint a fiához, Szent Imre herceghez szóló „Intelmek”. Ebben Szent István, mint apa is előttünk áll, sajátos modellt nyújtva a kor főúri, apai pedagógiájáról, a családban folyó nevelésről.

Főúri magánnevelők

A magyar társadalom XI. századi világi vezetőrétegébe tartozók gyermekeinek általában nem volt szükségük különösebb szellemi-tudományos műveltségre, sem a fiúknak, sem a lányoknak. A fiúk, fiatalemberek a társadalmi életben nekik szánt szerepet, az előttük álló, a felnőtt korokban megvalósítandó feladatokat akkor tudták a legjobban betölteni, ha jól forgatták a fegyvert, értettek a harchoz, a hadviseléshez. E „tanulmányok” legfőbb tartalma ezért a fegyverforgatás, színtere pedig a harc, a háború volt.

Az uralkodók, valamint a tekintélyesebb feudális urak egyike-másika azonban olyan udvari papot, klerikust tartott maga mellett, akinek fő feladata a királyi-főnemesi gyermek nevelése volt. Ez a nevelés elsősorban vallási-erkölcsi jellegű volt, de nem nélkülözte bizonyos művelődési alapelemek megtanítását sem.

A XII. század elején keletkezett Szent Imre-legendában, valamint az ugyanakkortájt írt kisebb Szent István-legendában például egyformán ez a kifejezés jelzi a világi oktatás legmagasabb szintjét: István király is, Imre herceg is „már gyermekkorában teljesen elmerült a (latin) nyelvtan tudományában”. A latin nyelvű szövegekkel tehát – valamiféle egyszerű szinten – illet megismerkedniük már ebben az évszázadban is a királyi és főúri ifjaknak, hogy olvasni tudjanak.

Erre utal az 1077 körül szerkesztett nagyobb Szent István-legendát: „S hogy ilyen nagy uralom kormányát majd erősebben kézben tarthassa, rávette [István Imrét], hogy az igazhitű férfiak tanítását mindkét füllel hallgassa mindennapos olvasás által.”

A dajkák és más asszonyok gondoskodása alól 5-6 éves korban került a korabeli főúri fiú a klerikus nevelő keze alá: az foglalkozott hitbeli és erkölcsi nevelésével, ő tanította meg neki a latin nyelvtant s a latin nyelvet, hogy az említett „mindennapos olvasásra” is alkalmassá váljék. Kamaszkorban azután elkezdődtek a fegyvergyakorlatok is.

„Királytükör”

A Nagyobb Legendában olvassuk: „Az atyai szeretet lángjától ösztökélve” maga István király „erkölcstanító könyvecskét szerkesztett” fia számára. Ennek a „*Libellus de institutione morum ad Emericum ducem*” című „erkölcstanító” könyvecskének első része ránk maradt, a hagyományos szakirodalom „Intelmek” címen

ismeri. Ez a magyar pedagógiatörténet első nevelési-nevelői célzattal készített írásműve.

Szövegét valamelyik tudós klerikus készítette az esztergomi királyi várban az 1010-es években, a nyugati uralkodói udvarokban szokásos úgynevezett „király-tükörök” mintájára. Ebben a trónvárományosok számára foglalták össze – különféle szemportok alapján – kötelezettségeiket, jövőendő feladataikat.

István király – az esztergomi udvari klerikus megfogalmazásában, az erkölcs-nevelő könyvecskén keresztül – fia lelkére kötötte a következőket: őrizze hűségesen katolikus hitét, becsülje az egyházi és világi tisztségviselőket, legyen igazságos, ugyanakkor megértő az ítélezésben, gyámolítsa országában a máshonnan jöttöket s mindig támaszkodjék a királyi tanács tagjainak tisztelettel kikért véleményére, kövesse az ősök nemes hagyományait, gyakorolja tiszta szívvel az erényeket.

Nem maga István király fogalmazta meg az „Intelmek” végső, ránk maradt szövegét, hanem az udvari pap, mégis felelőséggel teljes gondolatai, bensőséges apai szeretete és féltő gondoskodása átsugárzik a könyvecske sorain.

„...Fogadj szót, fiam; gyermek vagy, gazdagságban született kis cselédem, puha párnák lakója, minden gyönyörűségben dédelgetve és nevelve; nem tapasztaltad a hadjáratok fáradalmait s a különféle népek támadásait, melyekben én szinte egész életemet lemorzsoltam – kezdi fiához intézett szavait a király. – Itt az idő, hogy többé ne puha kásával étessenek, az téged csak puhánnyá és finnyássá tehet, ez pedig a férfiaság elvesztegetése s a bűnök csiholója és a törvények megvetése; hanem itassanak meg olykor fanyar borral is”, vagyis jöjjön most már a tanulás, a szellemi munka, a kemény testi edzés, a fegyverforgatás.

Sokféleképpen olvasták az „Intelmek”-et a történelem folyamán, különféle korszakokban különféle vonatkozásokat emelve ki. Másként olvasták a történészek, a politikusok, másként az egyháziak, másként a világiak, másként háborús, másként békés időkben.

Vajon milyen pedagógiai olvasata van ennek az alapvetően pedagógiai műnek?

Apa–fiú kapcsolat

Kétségtelen, hogy aki pedagógusszemmel, nevelői érdeklődéssel olvassa ennek a nemsokára ezer esztendőös iratnak a sorait, az előtt egy egészen modern apa–fiú kapcsolatproblematika bontakozik ki.

István király, az apa, szinte könyörög fiának: hallgasson rá, ne menjen a saját feje után, vagy más, rosszirányú eltérítő hatások irányába! Olvasva István király szavait, egyértelműen kiérezhető belőlük: fia előtt igazolnia kell, hogy joga van neki parancsolni, utasításokat adni, fölötte rendelkezni.

Többek között ezt írja: „...bizonyosan tudom, hogy minden renden a föld bármely részén, bármilyen méltóságot viseljenek, nemcsak kíséretüknek, híveiknek, szolgálóknak parancsolnak, tanácsolnak, javasolnak, hanem fiaiknak is; úgy hát én sem resteltem, szerelmetes fiam, hogy neked még életemben tanulságokat, paran-

csoport, tanácsokat, javaslatokat adjak, hogy velük mind a magad, mind alattvalóid életmódját ékesítsd.”

Majd így folytatja a gondolatot: „Illik pedig, hogy odaadó figyelemmel hallgatván eszedbe vésd apád parancsait ... Észbe veheted, hogyha azt, amit atyai gyöngédséggel parancsolok, megveted – távol legyen! –, nem szívelnek többé sem Isten, sem az emberek.”

Majd példák következnek az apai parancsokat, rendelkezéseket, intelmeket megszegők keserves sorsát illusztrálva.

S „A fiúk kövessék az elődöket” című fejezet szinte kizárólag erről szól: a fiúk alapvető kötelessége az apa tanácsainak, parancsainak követése, teljesítése. A legnagyobb ékesség az apát utánozni. Aki ugyanis megveti azt, amit megszabtak „atyai elődei”, az az isteni törvényekre sem ügyel, mások jogait sem tiszteli, szétzilálja a társadalmat. Éppen ezért az engedetlenség valójában pestis, súlyos baj, nagy veszedelem. „Ézért, kedves fiam, apád rendeletei, vagyis az én rendeleteim mindig legyenek szemed előtt, hogy szerencsédet mindenütt királyi gyeplő igazgassa.”

Így zárul István király gondolat-sora: „Az én szokásaimat pedig, melyekről látod, hogy a királyi méltósággal összeférnek, a kétkedés minden béklyója nélkül kövesd!”

Vajon miért kellett ennyire hangsúlyoznia mindezt az apának, Istvánnak? Minden valószínűség szerint azért, mert a kamasz Imre herceg – mint minden ilyen korú fiatalember – egy, a saját útját önállóan járni akaró, az apától különbözni kívánó, hús-vér fiatalember lehetett. Vajon nem ezért hangoztatja István király az „atyai gyeplő” szükségességét, mert fia ezt a gyeplőt le-le akarta vetni magáról? S miért került szóba a szülői szavakban való „kétkedés béklyója”? Ez sem lehetett ismeretlen a szentéletű herceg serdülőkori magatartásában.

Talán nem járunk messze az igazságtól: ha ennyire szükséges volt hangoztatni-hangsúlyozni az apai tekintélyt, akkor bizonyára a kamasz Imre hercegben megvolt a hajlandóság ezt az erőteljes apai vezetést megkérdőjelezni, az ettől való szabaddulás szándékának jeleit adni.

Erodteljes autokratizmus, tekintélyelvűség hatotta át tehát – a középkori pedagógiának megfelelően – István király apa-pedagógiáját. Indítéka azonban ez volt: „az atyai szeretet lángjától ösztökélve” fogalmazta meg elvárásait, igényeit, parancsait fiával szemben.

Imre herceg 10–12 esztendőös fiú lehetett, amikor az „Intelmek” gondolatait magyarázni kezdte számára nevelője – talán Szent Gellért – az esztergomi királyi udvarban nevelkedve. További feladatai is voltak ezekben az években: a vallási-erkölcsi elvekkel való ismerkedés, a latin nyelvtan és nyelvtudás elsajátítása, valamint a könyvek olvasása.

De még egy fontos lecke várt rá ezekben a kamaszkori esztendőben (mikorben apja nevelési gondolatait eszében-szívében forgatta), amelyről ugyancsak az „Intelmek”-ben beszélt neki édesapja: „ki-ki életkorának megfelelő dolgokban foglódjék, tudniillik az ifjak fegyverben, a vének a tanácsban...”

S erre is buzdítja koronájának örökösét: „Imádkozz azért is, hogy a tétlenséget, tynyaságot elkeresse tőled [Isten], megajándékozzon az erények összességének segédelmével, s így legyőzhed látható és láthatatlan ellenségeidet. Hogy valamennyi alattvalóddal együtt gondtalanul, ellenséges támadásoktól nem háborgatva, békében végezhesd életed pályáját.”

István király – fiához írt – „erkölcstanító könyvecské”-jével indult el a magyar pedagógiai szakirodalom mába torkolló, hosszú folyamata...”

(Mészáros I. tanulmánya a Doctor et apostol c. kötetben. Bp. é.n. 83–96)

Első könyvtáraink

Néhány évtized alatt ezernyi kódex érkezett hozzánk ill. egy része itt készült. A pusztulásra mi sem jellemzőbb, hogy egyetlen kötetből sem maradtak még csak foszlányok sem napjainkra, sem hazánk területén, sem külföldi könyvgyűjteményekben.

„Ebbe az általános európai könyvkultúrába kapcsolódott be a magyarság. Sajnos a kódexek világának magyarországi képét sokkal nehezebb feladat megrajzolni, mint más, szerencsésebb országokét, a könyvanyag óriási méretű pusztulása miatt. Először a tatárjárás dúlta szét az ország területének nagyobb részét, azután a török háborúk, a hódoltság másfél évszázada pusztította a középkori kultúra alkotásait: Ami ránk maradt, csak töredék. Töredék maradt meg a kódexekből, a könyvekre vonatkozó forrásokból is. Ezért szórványos emlékekből, adatokból kell rekonstruálnunk az egykori élő valóságot. Az élet színes gazdagsága helyett csak a fő vonásokat tudjuk fölvezetni. Olyan munka ez, mint mikor a régész alapfalakból, faragott maradványokból próbálja megrajzolni az egykori pompás épületek képét, figyelembe véve az Európa más részeiben éppen megmaradt emlékeket.

A magyarság bekapcsolódása az európai könyvkultúrába a X. század végén kezdődött, a térítő papok megjelenésével. Hogy ez a bekapcsolódás olyan meglepően gyors és maradéktalan volt – két közben kitört pogánylázadás ellenére is –, az két tényezőnek tulajdonítható. Az egyik az, hogy a keletről jött magyarság életformája, kultúrája egyáltalán nem volt olyan alacsony, mint „a magyarok nyilaitól” („a sagittis Ungarorum...”) rettegő krónikások szavai alapján a köztudatban meghonosult. Nem sokkal maradt el az akkori európai kultúrától, csak más természetű, más jellegű volt. A másik körülmény az, hogy a honfoglaló magyarság már részben keresztény lakosságot talált új hazájában, és kalandozó vállalkozásaiból is szép számmal hozott magával keresztény foglyokat. A könyv tehát már itthon sem lehetett teljesen ismeretlen valami, ha nem is sokkal több, mint a meghódított népelemek közt működő keresztény papok misekönyvei.

Könyveket hoztak magukkal természetesen a külföldről jött térítő papok Géza fejedelem quedinburgi egyezménye (973), főleg pedig fiának, Istvánnak trónra

lépte után. De a könyvek itthoni készítésének is nagyon korán meg kellett kezdődnie, mert hamarosan sok könyvre lett szükség, és nagyobb számú könyvnek külföldről való behozataláról, könyvkereskedelemről szó sem lehetett. Szükségessé vált a könyv mindenekelőtt azért, mert minél előbb ki kellett képezni a magyar anyanyelvű papságot. Hiszen sem a térítés, sem a vallásos élet fenntartása nem volt elképzelhető a nép nyelvét értő papság nélkül. Ezért a megszervezett püspökségek központjában és a megalapított kolostorokban meg kellett kezdeni az iskoláztatást, amihez könyvre volt szükség, s ehhez külföldről csak a másolatí alappéldányokat lehetett kölcsönkérni vagy ajándékként megkapni. Konkrét adatunk is van ilyesmire: ránk maradt 1008-ból Bonipert pécsi püspök levele, amelyben Fulbert chartres-i püspöktől kéri, küldjön el neki egy Priscianus-kötetet, a középkori latintanításnak ezt a fontos kézikönyvét.

Nagy mennyiségű könyvre, a miséhez szükséges legfontosabbakra volt szükség a templomokban is, s azok sem készülhettek máshol, mint a püspöki székhelyeken, ahol könyvkészítő műhelyeket kellett berendezni. Szent István második törvénykönyve ugyanis úgy intézkedett, hogy minden tíz falu közösen építsen templomot, főszerelésüket a király vállalja, de a könyvekről a püspökök gondoskodjanak. Ezt a rendelkezést utóbb Szent László törvénye is megismételte.

A könyv tehát már a X. század vége óta elfoglalja a helyét a magyar művelődésben. De ez még magában nem jelentette volna a könyvtárnak mint intézménynek a meghonosodását is. Mert hiszen még a székelyházaknak is csak a szertartásokhoz használt kis számú, a püspöki székhelyek iskoláinak az olvasástanítást és papképzést szolgáló pár könyve is csak meghatározott célokat szolgáló egyes darabok voltak, de nem könyvtár. Néhány teológiai tartalmú könyve, tehát „magánkönyvtára” legfeljebb Szent Gellért esanádi püspöknek lehetett, aki magyarországi működése idején írta reánk maradt Deliberatióját (Megfontolás) és talán még más munkákat is. Föltehető, hogy ezek írása közben más könyveket is használt, más könyvek is voltak birtokában, melyek vértanúsága után is ott maradhattak püspöki székhelyén. De más püspökségek esetében ilyesmiről alig lehetett szó. Székelyházi, illetve káptalani könyvtárak csak lassanként alakulhattak ki egy-egy püspök, kanonok birtokából kivételesen hátramaradt kódexekből. Így hozhatott magával könyveket az a 24 verduni kanonok, aki a XI. század húszas éveiben városuk pusztulása miatt Magyarországra menekült.

Nem gondolhatunk királyi könyvtár létesítésére sem a XI. században Magyarországon. Ilyesmit feltételezni anakronizmus volna. Bár elfogadhatjuk a közel egykorú Szent István-legenda állítását, hogy István gyermekkorában bizonyos iskolázásban részesült, mindenesetre tisztában volt az írásnak, a könyvnek az elröplő szóval szemben maradandó értékével. Ezért íratta – bizonyára személyes irányítása alatt – az Intelmeket Imre fia számára, amely így az első Magyarországon keletkezett, írásban rögzített irodalmi alkotás volt. Ehhez járult együttvéve is alig néhány lapot kitevő két törvénykönyve. Más írásmű nemigen lehetett királyi székhelyén.”

(Csapodi–Tóth–Vértesy: Magyar könyvtártörténet. Bp. 1987. 11–13.)